

Bogdan Poniży

"Jezus Sługą Pańskim. Według Nowego Testamentu", Michał Bednarz, Tarnów 2001 : [recenzja]

Collectanea Theologica 72/3, 248-254

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Czytelnikowi zostaje przedstawiona przejmująca historia nienawiści okupantów do ludzi wierzących w Chrystusa. Spośród wielu umęczonych w tamtym czasie autor przedstawia niewielkie grono, głównie duchownych, o których pamięć jest jeszcze żywa i zachowała się dokumentacja. Trudno powiedzieć, jak wielu czeka jeszcze na odkrycie. Pierwszy krok został uczyniony; do postaci prezentowanych w albumie można w przyszłości dołączyć nowych bohaterów wiary.

Wśród 108 błogosławionych męczenników z czasów II wojny światowej 10 osób to księża, zakonnicy i siostry zakonne z Archidiecezji Wileńskiej. To zapewne z myślą o przybliżeniu ich postaci, życia i męczeństwa powstała omawiana książka i warto się z tym zapoznać. Opis wzbogacony jest fotografiami.

Błędem byłoby sądzić, że publikacja skierowana jest tylko do kapłanów i wiernych Ziemi Białostockiej. Głównie ze względu na pierwszą część, dotyczącą teologii męczeństwa, wiele skorzystać mogą z tej książki wszyscy wierni. A i część przedstawiająca historię i sylwetki męczenników będzie okazją do zapoznania się z nimi i pogłębienia swojej wiary. Na pewno powinno to być inspiracją dla innych Kościołów lokalnych, aby również ocaliły od zapomnienia swoich męczenników.

Merytoryczne walory tej publikacji podnosi szata graficzna. Całość wydana jest w twardej oprawie na bardzo dobrym kredowym papierze, bogato opatrzona kolorowymi fotografiami, co czyni zeń właściwie album, który warto mieć w swojej bibliotece.

Jan Hadalski TChr, Poznań

Michał BEDNARZ, *Jezus sługą Pańskim według Nowego Testamentu*, Tarnów 2001, ss. 410.

Praca składa się z pięciu rozdziałów, gdzie rozdz. I pełni rolę obszernego, ale nieodzownego wprowadzenia, dalsze trzy mają charakter typowo egzegetyczny, a rozdz. V to synteza teologiczna. Po obszernej bibliografii autor umieścił streszczenie pracy w języku francuskim.

Nowy Testament stosuje w opisie Jezusa Chrystusa różne określenia. Jedne z nich są pochodzenia judeochrześcijańskiego, np. *pais* – „sługa” (Dz 3,13.26), *hagios* („święty”) Dz 4,27.30; *dikaios* („sprawiedliwy”) Dz 3,14, *archegos tes dzoes* („przewodnik”, „dawca życia”) Dz 3,15, *prophetes* („prorok”) Dz 3,22-23), inne – np. *Kyrios* („Pan”), który wiąże się z intronizacją.

Każdy tytuł zawiera w sobie bogatą treść i wiąże się z określonym kierunkiem chrystologicznym NT. Tytuł „Sługa Jahwe” wiąże się z myślą o zastępczej ofierze Jezusa. NT, wyrażając myśl o zastępczej ofierze Jezusa, nawiązuje do Iz 53, jest to

oryginalna koncepcja NT, jej geneza sięga Jezusa. Wymowne dla tej świadomości jest sformułowane Mk 10,45 i słowa Ostatniej Wieczerzy „Za wielu”.

„Wśród tytułów chrystologicznych Nowego Testamentu na szczególną uwagę zasługuje określenie Sługi Pańskiego” (s. 9). Autor usiłuje odpowiedzieć na pytanie: „Czy Jezus oceniał swoją misję, swoje cierpienia, a zwłaszcza swoją śmierć w świetle izajańskich zapowiedzi o Słudze Pańskim? Czy o tym mówił? A może pierwotna wspólnota chrześcijańska uciekła się do tego starotestamentalnego tematu, aby wyjaśnić tragiczną śmierć Mistrza?” (s. 9)

Wobec zamieszania spowodowanego liberalną egzegezą protestancką, szczególnie będącą pod wpływem R. Bultmanna, oraz marginalnemu traktowaniu tego chrystologicznego tytułu, autor pracy zamierza „w oparciu o dokładną analizę tekstów zweryfikować poglądy na ten temat. Dzięki temu (kontynuuje) będzie można wyciągnąć dalsze wnioski dotyczące chrystologii Sługi Pańskiego” (s. 16). „W oparciu o teksty Nowego Testamentu będę się starał uzasadnić, że chrystologia Sługi Pańskiego nie znika w Nowym Testamencie, ale jest jednym z zasadniczych modeli chrystologicznych” (s. 18).

W rozdz. I, będącym tylko punktem wyjścia, autor zatrzymuje się na Pieśniach o Słudze Pańskim z Księgi Izajasza (Iz 42,1-7;49,1-6;50,4-9;52,13-53,12), zwracając uwagę na ich treść. W kolejnych rozdziałach przeprowadza analizę tekstów Nowego Testamentu, w których pojawiają się cytaty z Pieśni o Słudze Pańskim. Zatrzymuje się najpierw nad wypowiedziami, w których Jezus przypisuje sobie godność i misję Sługi Pańskiego z Deuteroizajasza. Pewne ich szczegóły wskazują, że Jezus utożsamia się z izajańskim Sługą Jahwe (np. Lk 4,14-30). Przypisać trzeba, że tych świadectw nie ma wiele. Z kolei zajmuje się tekstami Ewangelii, z których zdaje się wynikać, że widziała w Jezusie Sługę Pańskiego z Księgi Izajasza. Zaledwie w dwóch miejscach Ewangelii Janowej odbija się izajańska koncepcja Sługi Pańskiego (J 1,29-36 Jezus jako Baranek oraz J 12,37). W rozdz. IV zajmuje się tekstami z Dziejów Apostolskich i z Listów św. Pawła oraz Piotra. Zamykający pracę rozdz. V „jest próbą oceny chrystologii Sługi Pańskiego w Nowym Testamencie oraz usiłowaniem określenia jej miejsca w nauczaniu pierwotnego Kościoła” (s. 26)

Już na wstępie pragnę zaznaczyć, że jest to praca niezwykle interesująca, odślanająca kompetencje autora jako badacza Pisma Świętego i jego zdolności pisarskie.

Układ pracy jest przejrzysty i poprawny. Treść pracy ujęta została w bardzo przemyślaną i konsekwentnie stosowaną strukturę zarówno całości jak i poszczególnych elementów. Budowa części zasadniczej – korpusu i jego części składowych – budzi uznanie i może stanowić wzorzec metodyczny dla innych prac biblijnych.

W rozdz. I zatytułowanym *Sługa Pański z Księgi Izajasza* (s. 27-66) autor poddaje wnikliwej analizie cztery Pieśni o Słudze Jahwe, szczególnie wiele miejsca po-

święcąc czwartą Pieśń (Iz 52,13-53,12), do której odwołuje się wczesnochrześcijański hymn o samowyniszczeniu Jezusa (Flp 2,6-11; 1 P 2,21-25), a także sługi królowej Kantaki (Dz 8,32-35) Konkludując rozważania na temat pierwszej Pieśni (Iz 42,1-7) autor dochodzi do trafnego wniosku, że „...Sługa to ktoś, kto jest uważany na potrzeby innych, zaangażowany po stronie sprawiedliwości. Podczas wykonywania misji nie cofa się przed nieuniknionymi trudnościami i jest niestrudzenie odważny, stanowczy, wierny nieugięty. Przewyższa wszystkie trudności i nie spocznie, aż Boże objawienie i zbawienie rozszerzy się na cały świat” (s. 38). Wieńcząc refleksje nad Drugą Pieśnią (Iz 49,1-7) pisze: „...Sługa ma z jednej strony do wypełnienia określone zadanie względem Izraela: ocalałych przyprowadzić do domu i podźwignąć pokolenia Jakuba. Ale ma także do spełnienia drugie zadanie – być światłością dla pogan i zanieść wieść o zbawieniu Boga aż po krańce ziemi. Jednakże ostatecznym celem jego działalności jest uwielbienie Boga” (s. 44) Zaś „trzecia Pieśń sławi takie przymioty sługi jak uległość i posłuszeństwo wobec Boga oraz cierpliwość w znoszeniu trudów i cierpień w związku z wykonywaną misją i bezgraniczną ufnością wobec Boga” (s. 48). „Czwarta Pieśń o Słudze Pańskim jest bardzo ważna ze względu na mesjański charakter i teologiczną naukę. Opisuje cierpienia moralne i fizyczne łącznie ze śmiercią niewinnego sługi Pańskiego za grzechy wszystkich ludzi. Zgodnie z dekretem Bożym, Jego Wybraniec, będąc sam bez win, przyjmuje na siebie cudze grzechy, by za nie odpokutować i zadośćuczynić poprzez mękę, śmierć, przyjęte dobrowolnie. Po raz pierwszy nauka ta została tak wyraźnie ujęta i wyrażona w Starym Testamencie” (s. 56).

„Jakkolwiek na podstawie jedynie Starego Testamentu trudno ustalić, kogo autor Księgi Deuteroizajasza miał na myśli, przedstawiając Sługę Pańskiego, nie ulega wątpliwości, że w tym, co napisał, kryje się sens głębszy, pełniejszy. Na taki właśnie sens wskazywali natchnieni autorzy ksiąg Nowego Testamentu. Nie tylko sami tak określają Chrystusa, ale dają do zrozumienia, że także Jezus nawiązywał do postaci Sługi Pańskiego, gdy przedstawiał swoją misję, a przede wszystkim śmierć. Ten fakt jest dla nas zobowiązujący i wskazuje kierunek interpretacji Pieśni z Księgi Deuteroizajasza” (s. 65).

W rozdz. II, zatytułowanym *Jezusowa świadomość Sługi Pańskiego* (s. 67-156), wydobywa nowotestamentowe świadectwa, że Jezus „spełnia zapowiedzi Starego Testamentu dotyczące Sługi Pańskiego” (s. 67-156). „W tym celu została wypracowana kryteriologia, która pozwala ustalić autentyczne wypowiedzi Chrystusa” (s. 67). „Św. Łukasz mówi najpierw o Jezusie jako Chrystusie (Łk 3,15-17), a następnie w scenie chrztu wyraźnie przedstawia Go jako Syna Bożego i Sługę Pańskiego. Do tych tytułów nawiązuje Jezus w swym przemówieniu w Nazarecie (Łk 4,18-19), a równocześnie precyzuje, w jaki sposób będzie pełnił misję tajemniczej postaci z Księgi Izajasza” (s. 75).

„...w wypowiedziach Chrystusa jest wyraźnie obecna myśl właściwa Pieśniom o Słudze Pańskim z Księgi Izajasza. Aluzja stanowi często punkt centralny opisu (np. Łk 22,37) jest kluczem hermeneutycznym, który zachęca do interpretowania całego opowiadania w świetle czwartej Pieśni o Słudze pańskim (Iz 52,13-53,120), a ogólnie także w świetle innych Pieśni znajdujących się w Księdze Deuteroizajasza” (s. 155). „To, co Jezus mówiło swoim cierpieniu, najbardziej odpowiada obrazowi Sługi Pańskiego z Księgi Deuteroizajasza. Jej autor zaznacza, że Wybraniec Boży będzie cierpiał (Iz 53,3.10), zostanie wzgardzony (Iz 53,3), skazany na śmierć (Iz 53,8-9.12), a w końcu zatriumfuje z pomocą Boga, któremu ufał (Iz 49,3-5;50,7-9;13-14) i Sługi Pańskiego” (s. 156). Godny zauważenia jest fakt, że św. Jan, w którego „dziele dominuje bowiem temat godności królewskiej Chrystusa” (s. 156) odnotowuje scenę umycia nóg uczniom, a więc także kenozę Jezusa.

W rozdz. III, zatytułowanym *Jezus Sługa Pańskim w Ewangeliach* (s. 157-228) pisze: „W opisach Ewangelistów (...) dostrzegamy (...) skrócony sposób cytowania oraz odwoływania się w pewnych wypadkach do całego szeregu tekstów starotestamentalnych (...) ale przede wszystkim do Pieśni o Słudze Pańskim z Deuteroizajasza (...) zwłaszcza wtedy, gdy pisze o ekspijacyjnej i zastępczej męce i śmierci Chrystusa, a motyw ten powraca we wszystkich wypowiedziach nawiązujących do poematów izajańskich Od samego początku dają do zrozumienia, że Jezus będzie pełnił misję cierpiącego Sługi Pańskiego i ten właśnie fakt wywoływał sprzeciw otoczenia gdyż nie tak wyobrażano sobie oczekiwanego Mesjasza” (s. 228). Najbardziej zaskakujące jest odwołanie się do Pieśni o Słudze w czwartej Ewangelii” (s. 228). „Nie chodzi tylko o uwielbienia, ale także o upokarzającą śmierć, która sprawiła, że ludzie odwracali się od Chrystusa (por. J 12,37-43). Wszyscy Ewangelici nawiązują do Pieśni o Słudze Pańskim, nawet jeżeli nie chodzi o tę samą wypowiedź czy wydarzenie. Różnorodność może być w tym wypadku argumentem przemawiającym za historycznością tej tradycji, gdyż w przeciwnym razie można by się zastanawiać, czy nie mamy do czynienia z wzajemną zależnością” (s. 228).

Rozdz. IV zatytułowany jest *Jezus Sługą Pańskim w Dziejach Apostolskich i Listach Nowego Testamentu* (s. 228-299). W opisie uzdrowienia chromego (Dz 3,1-11) są rozliczne aluzje do Izajasza. Sługa Pański zostanie wybrany przez Boga, aby dokonać dzieła wyzwolenia, będzie musiał cierpieć. Kluczowym zdaniem są słowa Dz 3,13: „Bóg Abrahama uwielbił Sługę swego... (aluzja do Iz 53,12). Wraz z Jezusem dokonuje się nowe Wyjście. Wybawienie całej ludzkości z niewoli ciemności, grzechu i zła” (s. 239). „Użycie kolejnych tytułów: Święty i Sprawiedliwy jest również argumentem za teologią czwartej Pieśni Słudze Pańskim” (s. 240). „Opis nawrócenia eunucha, bardziej niż cokolwiek innego, wykazuje, że w okresie pierwotnego chrześcijaństwa w I w. po Chr. Jezus był wyraźnie identyfikowany ze Sługą Pańskim. Można przyjąć – pisze ks. Bednarz – że św. Łukasz, dokładnie poin-

formowany, wykorzystał precyzyjnie dane tradycji i podał argumenty, które wchodziły w skład jerozolimskiego nauczania pierwotnego, czyli odnosiły się do własnych przemyśleń św. Piotra” (s. 260).

„W nauce św. Pawła śmierć Chrystusa zajmuje centralne miejsce, dlatego mogłoby się wydawać, że cytaty z Pieśni o Słudze Pańskim z Księgi Izajasza, a szczególnie z czwartej Pieśni, będą w niej zajmować szczególnie miejsce. A tymczasem jest zupełnie inaczej, w listach Apostoła Narodów nie ma wyraźnych cytatów. (...) Jednak chrystologia św. Pawła wychodzi z przepowiadania Dwunastu, a przede wszystkim Piotra i skupiona jest na krzyżu Jezusa, widzianym w świetle nauki zawartej w Pieśniach o słudze Pańskim. (...) Te teksty są dla Apostoła Narodów kluczem do zrozumienia Bożego planu zbawienia.. Według niego boski plan, skupiony na Jezusie i Jego odkupieńczej śmierci, staje się zrozumiały zwłaszcza w świetle czwartej Pieśni o Słudze Pańskim. Mając na względzie Kościoła wywodzące się z pogaństwa, z rozmysłem przyjął poglądy Kościoła judeochrześcijańskiego, skupionego wokół św. Piotra” (s. 262). „W Rz 15,8-9 poucza, że Jezus przyszedł służyć nie tylko obrzezanym, ale przede wszystkim poganom. Natomiast misja św. Pawła nie jest niczym innym, jak tylko kontynuacją Jego misji. Punktem kulminacyjnym służebnej postawy Chrystusa była Jego ekspijacyjna śmierć na krzyżu za wszystkich zgodnie z czwartą Pieśnią o słudze Pańskim” (s. 269). 1 Kor 15,3-5 jest tekstem kluczowym do uświadomienia sobie, jak ważną rolę odegrał Iz 53 nie tylko w soteriologii św. Pawła, ale także Kościoła przed-Pawłowego Chrystologia Sługi Pańskiego sięga bardzo wczesnego okresu pierwotnego Kościoła. „W 2 Kor 5,21 mamy – stwierdza trafnie ks. Bednarz – soteriologię pojednania i soteriologię usprawiedliwienia., nie sposób ją wyjaśnić bez odwołania się do ekspijacyjnej ofiary niewinnie cierpiącego Sługi Jahwe (Iz 53,5). Hymn o kenozie Chrystusa (Flp 2,5-11) chociaż nie zawiera wyraźnego cytatu do Iz 53, to jednak występuje w nim nawiązanie do posłuszeństwa tego tajemnicze Wybrańca Bożego (Iz 53,3.8.12)” (s. 284).

W Listach św. Piotra znajdują się trzy nawiązania do Sługi (1 P 2,18-25; 1 P 3,18; 2 P 1,16-18). Teksty te „odtworzą teologię męki i śmierci Jezusa na podstawie Pieśni o Cierpiącym Słudze Pańskim a takie spojrzenie należy z pewnością do bardzo starej tradycji” (s. 293) Apostoła Narodów, „mając na względzie Kościoła wywodzące się z pogaństwa, z rozmysłem przyjął poglądy Kościoła judeochrześcijańskiego, skupionego wokół Piotra” (s. 299).

Wnikliwa egzegeza tekstów biblijnych doprowadziła do wniosków, które autor zebrał w rozdz. V zatytułowanym *Znaczenie nowotestamentalnej chrystologii Sługi Pańskiego* (s. 301-352). Autor dowiódł, że zarówno Jezus jak i pisarze NT odwołują się do Izajasza. „Niektóre odwołania autorów NT do poematów izajańskich są bardzo wyraźne, a w innych wypadkach mamy tylko niezwykle subtelne, bezpo-

średnie lub pośrednie aluzje do Pieśni o Słudze Pańskim, które pomogły wspomnianym pisarzom przedstawić tajemnice osoby Jezusa i Jego misji” (s. 302).

„Chociaż Chrystus nie odniósł nigdy do siebie tytułu Sługi Pański z Pieśni Izajasza, to Ewangelści bardzo wyraźnie podkreślają, że odwoływał się do tych poematów starotestamentowych, gdy wyjaśniał swoją misję, a przede wszystkim ekspijacyjną śmierć zastępczą. Za wszystkich ludzi” (s. 306) „Ich treść dowodzi, że nie mogą być one tworem wspólnoty chrześcijańskiej.” W swoim inauguracyjnym wystąpieniu w Nazarecie Jezus nawiązał do Pieśni o Słudze. „Jedną z głównych cech osobowości Jezusa było to, iż w czasie ziemskiej działalności występuje On jako świadomy własnego przeznaczenia” (s. 307). „Dał do zrozumienia, że realizuje szczególnie dwie zapowiedzi ST (Dz 7,14 i Iz,53,10). Aby zrealizować proroctwo o Synu Człowieczym z Księgi Daniela, musiał najpierw stać się tym, o którym piszą Pieśni o Słudze Pańskim z Księgi Izajasza. Z tytułem Syn Człowieczy związał treść, której tradycja apokaliptyczna wprost nie przewidywała. Mówiąc o Synu Człowieczym, a więc podkreślając boski charakter tajemniczej osoby, wspominał także o jej cierpieniu (Mk 8,38; 10,45) tym samym nawiązał bardzo wyraźnie do Pieśni. Cierpiącym Słudze Pańskim (142,1-9;49,1-6;50,4-9;52,13-53,12). Chrystus, zespalałając tajemniczą osobę z Księgi Daniela z postacią cierpiącego Mesjasza z Księgi Izajasza, złączył w sobie przeciwstawne cechy: chwałę, potęgę i transcendencję Syna Człowieczego z poniżeniem, służbą, cierpieniem i śmiercią Sługi Pańskiego. Dał do zrozumienia, iż przychodzi po to, by swoim życiem ziemskim urzeczywistnić powołanie Sługi Pańskiego, który ma być odrzucony i skazany na śmierć dlatego, by ostatecznie zostać uwielbionym i okazać się Zbawicielem wielu” (s. 310). „Jeśli zatem NT, wyrażając myśl o zastępczej ofierze Jezusa powraca do Iz 53, jest to oryginalna koncepcja NT, a można śmiało twierdzić, że jej geneza sięga samego Jezusa” (s. 315).

„Pierwsi chrześcijanie znali tak doskonale Pieśni o Słudze Pańskim, że niemal instynktownie posługiwali się ich słownictwem, gdyż byli przekonani, iż te właśnie proroctwa spełniły się na Jezusie, ponieważ Om sam o tym mówił” (s. 319). Tytuł „Jezus Sługa Pański” był prawdopodobnie najstarszym rozwiązaniem problemu chrystologicznego, pojawia się w przemówieniu Piotra (Dz 3,12-26; 4,23-31). Opis nawrócenia dworzanina etiopskiego świadczy także o identyfikowaniu Jezusa ze Sługą Pańskim. Listy Piotra (1P 2,18-25; 2P 1,16-18) kreślą chrystologię cierpiącego sługi Pańskiego. Wszystkie to upoważnia do ostrożnego wniosku, „że pierwszą systematyczną próbą chrystologii Sługi Pańskiego należy przypisać Przywódce Apostołów” (s. 331). „Posługując się tradycją Kościoła jerozolimskiego, św. Paweł (1 Kor 11,23-26; 2 Kor 5,21; Flp 2,7) uznał śmierć Chrystusa na krzyżu jako wypełnienie Iz 52,13-53,12. Paweł więc jest świadkiem chrystologii Sługi Pańskiego, która podkreśla, że Jezus cierpiał i umarł, aby odkupić ludzi” (s. 336). „Ewangelści

posłużyli się Starym Testamentem, aby ukazać religijną wartość Jego życia, działalności i męki oraz ich miejsce w historii zbawienia” (s. 345).

Na postawione na początku pytanie: „Czy Jezus oceniał swoją misję, swoje cierpienie, a zwłaszcza swoją śmierć w świetle izajańskich zapowiedzi o Słudze Pańskim”? (s. 8), autor odpowiada: „Pisarze Nowego Testamentu stosunkowo rzadko odnoszą tytuł Sługi Pańskiego (...) do Mistrza z Nazaretu, ale jest to niewątpliwie jedno z najstarszych określeń chrystologicznych, którego twórcą był Jezus (...). Zachowane wypowiedzi są wymowne i można z nich wyciągnąć wniosek, że przyjmował swoją śmierć, którą miał ponieść za wszystkich ludzi, którzy sięgnęli na siebie gniew Boży, za zleczone Mu przez Boga zadanie i uważa ją za ekspiacyjną i zastępczą ofiarę” (s. 353).

Pod względem merytorycznym, metodologicznym i formalnym praca zasługuje na wysoką ocenę. Autor zebrał obfitą bibliografię, wykorzystał ją, jako narzędzie badawcze i kontekst do omawianego tematu. Również zdołał jasno sprecyzować własny kierunek badań i sformułować interesujące wnioski.

Omawiana książka stanowi znaczący wkład w polską literaturę biblijną. Sugeruję opublikowanie jej w języku angielskim. Ufam, że znajdzie licznych czytelników i przychylną ocenę fachowców, na co w całej pełni zasługuje, stanowi bowiem bardzo poważne osiągnięcie egzegetyczne i poszerza stan wiedzy biblijnej, zwłaszcza dotyczących związków ST z NT.

ks. Bogdan Ponizy, Poznań

E. VAN WOLDE (red.), *L'aspect radieux de la foi*, Revue Internationale de Theologie „Concilium”, Cahier 287, Editions Universitaires, Fribourg-Suisse 2001, ss.150.

W opóźnionym o dziesięć miesięcy zeszycie *Promienny aspekt wiary* Międzynarodowego Przeglądu Teologicznego „Concilium” autorka edytorialu Ellen van Wolde, profesor egzegezy Starego Testamentu w uniwersytecie Tilburg, wyjaśnia: w latach siedemdziesiątych oraz osiemdziesiątych teologia i praktyka religijna na świecie silnie orientowały się na Księgę Wyjścia; akcentowano wyzwolenie od ciemnienia przez teologię wyzwolenia, teologię feministyczną i krytyczną teologię ideologii. W latach dziewięćdziesiątych można odnotować rosnące zainteresowanie Księgą Rodzaju wiązało się z poszanowaniem natury i środowiska oraz Ziemi i kosmosu, powodując odmienną wizję roli bytu człowieka w złożonym wszechświecie. Zbieżne jest to z silniejszym naciskiem na ekologię i eko-feminizm oraz z potwierdzeniem pozytywnych aspektów religii i wiary. Gdy egzegeci